

KOSMOGONIJSKA MISAO DREVNOG BLISKOG ISTOKA

Marko Višić

The author of the study *Cosmogonic Thought of the Ancient Middle East*, written from the angle of natural philosophy and literal-historical aspect, with the first chapter entitled *Cosmogonic - Theogonic Patterns of the Ancient Middle East*, presents traditions on the beginning of the world of ancient Egyptians, Sumerians, Acadians, Babylonians and Ugaritians. In the mentioned chapter the author introduces us with almost all important Cosmogonic-Theogonic patterns of the ancient Middle East making us think about the complexity and interconnectedness of traditions on the beginning of the world from the Sumerians to ancient Hebrews.

In the second chapter entitled *Philosophic Ground of the Middle East Traditions on the Beginning and Existence of the World*, the author analyses a philosophic message of these traditions.

Kosmogonijsko-teogonijski sustavi drevnog Bliskog istoka

Predanja drevnog Bliskog istoka o postanju svijeta

Prilazeći razmatranju kosmogonijskih sustava drevnog Bliskog istoka kao umnim tvorevinama osobene duhovnosti koje nam očituju posebnu strukturu duhovnih sila određene zajednice – podsjećajući da su na postanje kosmogonijskih sustava umnogome uticali rodno mjesto i skup posebnih prirodnih okolnosti, što ima za posljedicu da pogled na svijet ljudi, bogova i same prirode, koji tvori sustav istine, bude odslik njezina životnog iskustva – autor se smatra obaveznim ukazati da se u kosmogonijskim sistemima drevnih Sumerana, Akadana i Egipćana očituje mitski sistem istine, odnosno mitski pogled na svijet. To će reći da se višestruko

opažanje, sagledavanje i razumijevanje universuma i svekolikog života u njemu razmatra ne kroz prizmu znanosti, poezije ili pak matematike, nego kroz prizmu mita kao simboličkog i slikovitog načina opažanja i razumijevanja svijeta; kao osmišljenog nazora o postanju i uređenju svekolikog kosmičkog života.

Tako gledajući na stvari, kosmogonijski i teogonijski sustavi gore navedenih naroda pokazuju se kao vid sustavnog umovanja o postanju i postojanju svega živoga u universumu; umovanja u spekulativnom, s razumskim izlaganjem usklađenom obliku. To je pak temelj prirodne filosofije što nam ujedno kazuje da se u narodâ drevnog Bliskog istoka umni, filozofijski poticaj ka spoznaji bitnosti stvari i proishodišta svega postojećega u universumu javlja prije logičkog razmatranja pojavnog svijeta¹.

Predanja *drevnog Egipta* o postanju svijeta su mnogovrsna. Po jednom mitskom predanju svijet se, poprimajući oblik *sunčanog djeteta* „koje je obasjalo zemlju što je prebivala u mraku“², rađa iz lotosova cvijeta izraslog na brežuljku izdignutom iz iskonskog haosa. To je „lotos što je iznikao na početku svijeta... sveti lotos nad velikim jezerom“³.

Dok se u gornjem predanju postanje svijeta vezuje za *biljku*, do tle se po drugim predanjima ono vezuje za *životinju* ili *pticu*. Tako po jednom predanju *nebo u liku krave*, sa zvijezdama po čitavom tijelu, rađa sunce, kao simbol postanja svijeta, u liku zlatnog tele-

¹ O mitskoj i simboličkoj misli drevnog Bliskog istoka i njezinim temeljnim principima – uzroku i posljedici, vremenu i prostoru – autor opširno raspravlja u studiji *Misaoni i vjerski život narodâ drevne Mesopotamije* (unaprijed *Misaoni i vjerski život*), pisane kao uvod u djelo *Zakonici drevne Mesopotamije*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1989, str. 13—21.

² Usp. A. Mariette, *Denderah*, Paris, 1870, I, 55 B

³ Usp. A. Mariette, *op. cit.*, I 55 B. O lotosu poniklom na brijegu pokraj grada Šmunu, helenski Hermópolis, koji daje život mladom bogu-Suncu, govore nam najstarija egipatska predanja, dok se slika lotosa s djetetom što sjedi na njegovu vrhu javlja sve do rimskih vremena.

ta. To predanje posvjedočuju *Tekstovi piramida*, izreka 1029, izvještavajući nas o zlatnom teletu što ga rađa Nut, odnosno Nebo⁴.

Po jednom predanju iz Heliópolisa⁵, sunčano dijete, simboli-zirajući postanje svijeta, prvi put se, u liku Bennu-ptice, odnosno Feniksa, pojavilo na kamenu zvanom Benben, koji vremenom postaje mjesna svetinja.

Po nekim tekstovima vjerske sadržine, svijet nastaje iz *jajeta* što ga je snila Guska, Veliki gakač⁶, kako se u toj ulozi naziva bog Geb⁷.

⁴ Na kasnijim spomenicima vidimo kravu, odnosno nebeska tijela kako plove po njezinu tijelu.

Mit o *nebeskoj kravi* često se isprepliće sa netom navedenim mitom o rođenju sunčanog djeteta iz lotosa što nam posvjedočuju obredne posude na kojima novorođeno dijete, dijete sunce, sjedi na lotosu između dviju nebeskih krava.

Nebeska krava, zvana Nut, susreće se i u *Predanju o istrebljenju ljudi*.

⁵ Heliópolis, helenski naziv staroegipatskog grada imenom Annu ili Onn, što je iskonsko ime boga-sunca Raa. Heliópolis je glavno središte štovanja vrhovnog božanstva drevnih Egipćana, netom navedenog boga Raa, ili Rea.

⁶ O *kosmičkom jajetu* što se pojavilo na iskonskom brijegu izronulom iz haotičnih voda, ili ga je pak snio Veliki gakač, usp. *Magijski papirus Harris* IV, 10-15; *Knjiga mrtvih*, gl. 4, i 6.

Kosmičko jaje u orfičkoj kosmogoniji rađaju kosmička Noć – kao simbol tame i vlage skrivene u zemlji, čime oličavaju erotsku, oplodujuću moć – i *Vjetar*, kao simbol svijetlog zračnog prostora. Iz toga se jajeta rađa dvospolni Erot čija se ženska narav očituje kao Mjesec, a muška kao Sunce koje svojom toplinom oploduje zemlju, o čemu vidjeti O. Kern, *Orphicorum fragmenta* 60, 61, 70, i *Orph. Hymn.* IX, 4.

U pelaškom mitu o postanju svijeta Velika majka bogova, zvana Eurinoma, iz zagrljaja s Vjetrom, tačnije životvornim uzduhom koji se pretvorio u zmiju Ofiona, ili Ofioneja, također rađa kosmičko jaje iz koga nastaje vidljivi svijet.

⁷ O navedenim predanjima drevnog Egipta usp. M. J. Matje, *Staroegipatski mitovi*, „Veselin Masleša”, Sarajevo, 1963, str. 19-42, (Preveo s ruskog Nazif Kusturica); G. Roeder, *Die Kosmogonie von Hermopolis, Egyptian Religion*, t. I, New York, 1933, p. 1-30.

Osim navedenih, u drevnom Egiptu postoje i predanja o postanju svijeta po kojima kao tvorci nastupaju *bogovi i boginje*. Po jednom predanju boginja-nebo Nut rađa sunčano dijete koje potom samo stvara svijet bogova i ljudi.

Suprotno predanju, po kojem svijet nastaje rođenjem, Khnum, bog-tvorac iz Elefantine, stvara svijet na lončarskom točku.

Bog Atum, kako nas obavještavaju *Tekstovi piramida*⁸, otpočeo je stvaranje svijeta na iskonskom otočiću izronulom iz Nu, primogenetskih voda.

Heliopoljski misterij⁹, odnosno predanje nastalo u Heliopolju, sačuvano na papirusu Bremner-Rhind, čiji naslov glasi *Poznavanje Ra-ovih stvaranja i obaranje Apofisa*, govori nam kako je Atum-Ra, izronivši iz životodajnih voda Nu, stao stvarati svijet:

... Još ne bješe neba i ne bješe zemlje. I ne bješe još ni tla ni zmiye na tom mjestu ... Ne nađoh sebi mjesta na koje bih se tamo mogao dići. Ja razmislih u svom srcu, ja zamislih pred svojim licem. I ja sazdah sve likove budući sam, jer ja ne bjeh ispljunuo Šua, ja (još) ne bjeh povratio Tefnut, i ne bješe nikoga ko bi stvarao sa mnom. Ja zamislih u svom sopstvenom srcu, i postadoše mnogobrojna bića od bića u likovima rođenih i u likovima onih koje oni rodiše.

Ja se sjedinih sa svojom pesnicom, ja se sparih sa svojom rukom i pade sjeme u moja sopstvena usta.

I ja ispljunuh Šua, ja povratih Tefnut. I moj otac Nun reče: „Neka porastu oni”¹⁰!

⁸ Usp. Kurt Sethe, *Pyramidentexte*, Leipzig, 1900-1922, IV, 1040-41:

On što se rodi u Nu(nu),

Kad još ne posta nebo,

Kad još ne posta zemlja.

⁹ O staroegipatskim misterijima i njihovom naučavanju o postanju svijeta, čitalac se može iscrpno upoznati iz autorove studije *Duhovni i vjerski život drevnih Egipćana*, pisane kao uvod u djelo *Egipatska knjiga mrtvih*, „Svjetlost”, Sarajevo, 1989, str. 17-21.

¹⁰ Citirano prema Matje, *op. cit.*, str. 121.

Iz navedenog pasusa razabiremo da Atum-Ra snagom svoga srca stvara svijet bogova i ljudi kao prvu fazu kosmičkog stvaranja koja se realizira uz pomoć metafizičkih Netera, Principa: Šu i Tefnut, Geb i Nut, u sudjelovanju sa epagomenskim principima Ozirisom i Izidom, Sethom i Neftidom.

Drugu, višu fazu stvaranja susrećemo u *memfijskom misteriju* u kome se kao metafizički, tvorni Neter, Počelo, pojavljuje bog Ptah. On pod aspektom Tatenen, to jest pod aspektom *afirmacije života kroz materiju*, sobom oličavajući životvorni ogranj (toplinu) i vodu (vlagu), dvije temeljne generativne potencije Majke Zemlje, nastavlja tvorni naum, zamisao Apsoluta projiciran u Atuma, nastavlja stvaranje tvornih principa koji prizivaju rast i oblikovanje pojavnog svijeta.

Ptah – koji, kao metafizički Neter, u genezi simbolizira unutarnju bitnost materije, energiju kao snagu uništenja i ponovnog oblikovanja materije, koju, kao temeljna snaga materijalizacije te energije, pretvara u oblikom i sviješću obdarena stvorenja – u ovome misteriju svoj tvorni naum izvodi srcem (= simbol začeca misli) i jezikom (= govor koji realizira misao), što se jasno razabire iz narednog odlomka:

Poniknu u srcu (misao) u liku Atuma, poniknu na jeziku (misao) u liku Atuma. Velik je i ogroman Ptah (koji je naslijedio svoju snagu od svih bogova) i njihovih duhova preko ovoga srca, u kome se Horus pretvori u Ptaha pomoću ovoga jezika..., u kome se Tot pretvori u Ptaha.

Dogodi se da srce i jezik dobiše vlast nad (svim) udovima, jer oni saznaše da je on (Ptah) u svakom tijelu, u svim ustima svih bogova, svih ljudi, svih zvijeri, svih crvi i svega što živi, jer on razmišlja i zapovijeda svim stvarima kojima on želi. Njegova Devetka bogova je uz njega kao zubi i usne. To je sjeme i ruke Atuma, jer je Atumova Devetka bogova ponikla pomoću njegovog sjemena i njegovih prstiju, (Ptahova), pak, Devetka bogova

– to su zubi i usne u ovim ustima, koja dadoše imena svim stvarima i iz kojih izadoše Šu i Tefnut. Devetka stvori vid očiju, sluh ušiju i disanje nosa da oni obavještavaju srce. Jer upravo „ono rađa svako znanje, a jezik ponavlja sve što je srce zamislilo. (Podcrtao M. Višić).

I bi Ptah zadovoljan kad stvori sve stvari i sve božije riječi. I on rodi bogove, on stvori gradove, on osnova nome, on stavi bogove u njihova svetišta...¹¹

Kad je riječ o predanjima o stvaranju svijeta *drevnih Sumerana*, nužno je konstatovati da do nas nisu doprla predanja po kojima svijet nastaje iz biljaka, životinja i ptica, kao što je slučaj u kosmogoniji starih Egipćana.

U kosmogonijskim predanjima drevnog Sumera u ulozi stvoritelja svijeta susrećemo *bogove i boginje*. Tako se u mitološkom predanju nazvanom *Lahar i Ašnan* govori kako je An, vrhovni bog drevnih Sumerana otpočeo stvaranje velikih bogova, zvanih Anunnaki, na kosmičkoj planini, tom izvoru svekolikog života, izronuloj iz primordijalnih voda u obliku Neba i Zemlje.

Posredstvom Anunna-bogova, kao kosmičkih Počela, An stvara sav vidljivi svijet, što se razabire iz sljedećih stihova:

Kad na planini Neba i Zemlje

An rodi Anunna-bogove...¹²

O stvaranju svijeta govore i početni stihovi mita *Postanje i posvećenje trnokopa*, u kome se kao kosmokrator pojavljuje bog En-lil, koji stvaranje svijeta počinje rastavljanjem Neba od Zemlje iz koje potom izdvaja sjeme kao potenciju svega živoga:

¹¹ Citirano prema Matje, *op. ci.*, str. 122-123.

¹² Gornje mitološko predanje u cjelosti je prevedeno u ranije citiranoj studiji *Misaoni i vjerski život*, str. 33-34.

*Gospod, čija je sudbonosna odluka neodložna,
En-lil, što sjeme zemlje iz tla izvodi
**Odluči čvrsto da Nebo od Zemlje rastavi,
Odluči čvrsto da Zemlju od Neba rastavi,
Da bi poraslo sjeme što klija...***¹³

Ako uzmemo u obzir ono što se o boginji Namu kaže u jednom veoma starom popisu sumerskih bogova, koji je naziva *Majkom koja rađa Nebo i Zemlju*, dok je njezin piktogram prikazuje kao primogenetsko more iz koga izranjaju Nebo i Zemlja, An i Ki, koji potom rađaju En-lil-a, Gospodar-zrak, i En-Ki, Gospodar-Zemlju, ovaj pak floru i faunu, očito je da se u sumerskim predanjima o postanju svijeta krije ne samo naučavanje o sve savršenijim i savršenijim generacijama bogova kao veličanstvenih kosmičkih sila, već i filozofijska teorija drevnih Sumerana o postanju svijeta¹⁴.

Što se tiče *akadsko-vavilonskih* predanja, većina njih se podudara u tome da su iskonske vode kolijevka svijeta i da je stvaranje svijeta razumno djelo božanske trijade koju čine Anu, En-lil i Ea.

Sumersko naučavanje, odnosno ideju o sve savršenijim naraštajima božanskih bića susrećemo i u *Enuma elišu*, kao temeljnom akadsko-vavilonskom predanju, po kome svijet nastaje iz prvobitnih haotičnih voda oličenih u Apsû i Tiamat. Stvaranje počinje sukcesijom božanskih prelaznih bića Lahmu i Lahamu, An-šar-om i Ki-šar-om, za kojima se rađaju osobnija božanstva

¹³ Cf. Kramer, *Sum. myth.*, p. 51.

¹⁴ Ne treba zaboraviti da je sumerska filozofijska misao poznavala *Hubur*, Okean slane vode koji je poput Tiamat okruživao zemlju i bio smatran počelom svega živoga. Odjeci toga sumerskog nazora susreću se i u *Enuma elišu*, odnosno *Epu o stvaranju*, I. 132, gdje se Tiamat, izrođujući čudovišta, naziva Majka Hubura, odnosno Ponora:

Majka Ponora, stvoritelj svega.

Anu i Ea, da bi se genealogija završila rođenjem boga Marduka kao najsavršenijeg bića.

I po drugoj verziji *Enuma eliša*, nastaloj u šestom stoljeću prije Hrista, svijet nastaje iz iskonskih voda zvanih Kuru, što se razabire iz sljedećih stihova:

*Sve zemlje bijahu Kuru...
Nato se nešto u Kuru pokrenu,
Eridu nast, Esagil stasa...
Boginja Aruru s Mardukom sjeme
ljudskoga roda stvori...¹⁵*

Kanaansko-ugaritska kosmološka predanja govore nam da je u početku svijeta vrhovni bog-tvorac Kanaanaca, što će reći Feničana i Ugaričana, imenom El, odnosno Baal stvorio primogenetske vode i obdario ih generativnim potencijama. Da bi vitalna počela sadržana u prvobitnim vodama doveo u vidljivu opstojnost, primordijalne vode razdvaja na Gornje slatke vode, simbol muškog počela i Donje slane vode, simbol ženskog počela¹⁶.

Bog Baal, kao metafizičko Počelo, budući simbol Gornjih slatkih voda i božanstvo kiša, Donje slane vode – koje se u ugaritskoj kosmogoniji smatraju sijelom generativnih potencija, što

¹⁵ O sumerskim i akadsko-vavilonskim naučavanjima o postanju kosmosa i svijeta bogova, kao i o odgovarajućim književnim predanjima opširno se raspravlja u gore navedenoj studiji *Misaoni i vjerski život*, str. 29-35.

¹⁶ U *Enuma elišu* slično postupa bog Marduk, ranije bog En-lil koji razdvaja Apsû, Gornje slatke vode, simbol muškog počela, od Tiamat, Donjih slanih voda, simbol ženskog počela.

Tako u hebrejskoj kosmogoniji postupa Jahve Elohim, Jahve kao tvorac, koji po midrašu Konen 25, Gornje muške vode razdvaja od Donjih ženskih voda.

To je razlog zašto se u hebrejskoj i ugaritskoj kosmogoniji pojavljuju dva Okeana, dva ponora, Tohu i Bohu, i dva potopa.

će reći začetnikom postojećega svijeta – smješta u korito, „u Elov voljeni Jam... u Elov bezdan¹⁷.“

Prema drugom feničkom kosmogonijskom predanju, što ga navodi fenički pisac Sanhoniaton iz Biblosa, svijet nastaje tako što Majku bogova Bau – koja, slično Eurinomi, pelaškoj Velikoj majci bogova, izranja iz prvobitnih voda, simbola nesređenog, haotičnog stanja – oplođuje bog Kolpija, oličenje Sjevernog vjetra. Tim činom je bog Kolpija, kao simbol muškog počela (slično zmiji Ofionu, kao personifikaciji Sjevernog vjetra, Boreja, i muškog počelu koji u pelaškom kosmogonijskom predanju oplođuje Eurinomu, kao što je navedeno u šestoj napomeni) pokrenuo kaos da iz sebe stvori kosmos, uređeni svijet¹⁸.

Od kosmogonijskih predanja *drevnih Hebreja* za istraživače kosmogonijâ drevnog Bliskog istoka od posebnog su značaja dva predanja o postanju i uređenju svijeta iz *Biblije, Geneza* 1-2.3; 2.4-23.

Po prvom predanju (koga ćemo se ovom prilikom jedino i dotaknuti), nastalom oko 523. godine prije nove ere, u početku svijeta bijahu Hošek-Tama, Tehom-Bezdan i Tohu va-bohu, vodni bezdan, primogenetske haotične vode, Haos.

¹⁷ Pobjeda muških nad ženskim vodama kao da ukazuje na pobjedu, odnosno prevlast patrijarhata nad matrijarhatom, što je našlo odraza u kosmogonijskim predanjima Bliskog istoka.

¹⁸ Boginja Bau, prema navedenom feničkom predanju o postanju svijeta, umnogome podsjeća ne samo na boginju-stvoriteljicu svijeta Eurinomu, već i na helensku boginju Niktu, Noć iz čije se ljubavne veze sa Erebo, Tamom, rađaju Eter, kosmičko svjetlo i Dan.

Možda nije naodmet dodati da se helenska boginja Nikta, slično hrišćanskoj pramajci zvanoj Eva, koju *Geneza*, 3.20, navodi kao Havva, naziva *Majka svemu živome*, što je atribut Velike boginje plodnosti drevnog Bliskog istoka, o kojoj autor ove studije raspravlja u navedenoj radnji *Misaoni i vjerski život*, str. 36-46.

Ako pak Tohu i Bohu u gornjem hebrejskom predanju imaju onu funkciju koju u *Epu o postanju* imaju Tiamat¹⁹ i Apsû, to jest oličavaju iskonske haotične vode predstavljene u liku dviju nemani, sobom simbolizirajući i prvi roditeljski par, u tom je slučaju očito da su drevni Hebreji svijet u njegovu začetku zamišljali kao bezoblično stanje praznine i haosa, sukladno današnjem tumačenju teonima Tohu i Bohu²⁰.

Iz tih primogenetskih, vitalnim potencijama zasićenih voda, slično akadsko-vavilonskim predanjima o postanju svijeta, koja su hebrejskim poslužila kao uzor, najprije izranja zemlja na kojoj počinje supstancijalizacija vidljivog svijeta.

Redaktor *Biblije* misli o postanju uvio je u ruho privlačne i jednostavne mitološke priče, kao što nam pokazuju naredni stihovi:

*U početku stvori Bog nebo i zemlju,
Zemlja bijaše pusta i prazna;
Tama se prostirala nad bezdanom
i Duh Božji lebdio je nad vodama.*

¹⁹ Zanimljivo je dodati da se od Tohu, izvorno *thw*, dodavanjem sufiksa *m* dobija antroponim Tehom, izvorno *thwm* koji u množini postaje Tehomot, izvorno *thwmwt*, što je, etimološki gledano, veoma blisko imenu vavilonske Velike majke boginje Tiamat koja se pojavljuje pod imenima Taawathu, Tauthe, Taamtu i Tamdu.

Kao što se od Tohu pomoću sufiksa dobija antroponim Tehom, tako se od Bohu dobija Behom, odnosno Behemot.

Tehomot i Behemot, kao što je inače poznato, u hebrejskoj su mitologiji morska, odnosno kopnena čudovišta, pri čemu se Tehomot izjednačuje sa Levijatanom.

²⁰ O tome više vidjeti kod Robert Graves-Raphael Patai, *Hebrejski mitovi*, „Naprijed”, Zagreb, 1969. str. 28.

Po ovom predanju koje stvaranje svijeta smješta u proljeće, Jahve Elohim stvara svijet za šest dana. Sam redosljed stvaranja nije usklađen s našim poimanjem vremena i prostora, odnosno postanja kosmičkih elementarnih sila i živoga svijeta na zemlji. Tako Jahve prvoga dana stvara svod nebeski, kojim odvaja Gornje slatke vode od Donjih slanah voda; trećega dana, smještivši Donje vode u morsko korito, stvara svjetlila na svodu nebeskom: Sunce, Mjesec i zvijezde: da rastavljaju svjetlost od tame, dan od noći, da luče jedno godišnje doba od drugog. Petoga dana stvori ptice nebeske i stvorove morske; šestoga dana stvori zvijeri, gmazove i ljude, te potonjima dade vlast nad svim što je stvorio.

Redosljed stvaranja svijeta po sumersko-akadskom *Epu o stvaranju* što ga je izveo vavilonski kosmokrator Marduk dosta se razlikuje od gore navedenog teogonijskog predanja.

Marduk stvaranje svijeta počinje tako što raspolučuje tijelo boginje Tiamat, od jedne polovine stvarajući nebo, od druge zemlju, koje potom razdvaja. Marduk zatim na nebu stvara planete i zvijezde, odnosno zvijezda, uz čiju pomoć određuje godinu; stvorivši planete i zvijezda, stvara Mjesec, kome povjerava tvorenje noći, „dane da luči njome“, kao što je Suncu, Šamašu povjerio dane. Stvorivši Mjesec i Sunce, nastavlja stvaranjem drveća i bilja, kopnenih i morskih životinja i naposljetku stvara čovjeka iz krvi Kingu, sina boginje Tiamat.

Filosofijske osnove bliskoistočnih predanja o postanju i opstojnosti svijeta

Temeljne misaone predstave o postanju svijeta drevnih Egipćana, Sumerana, Akađana, Kanaanaca i Hebreja

Pretresajući predanja drevnog Bliskog istoka o postanju svijeta po sebi se nametnulo pitanje: kakav nam stupanj spekulativne

mîsli očituju navedena predanja, odnosno kako su narodi drevnog Bliskog istoka zamišljali i razumijevali postanje svijeta – kao običnu viziju; rođenje od iskonskog para roditelja; kao djelo jednog od roditelja ili pak kao duhovni akt.

Gore izložena i njima slična predanja o postanju ukazuju da se u njima susreću svi navedeni nazori o postanju svijeta.

Nazor po kome se postanje svijeta razumijeva kao *obična vizija* susreli smo u predanjima drevnog Egipta, po kojima se svijet, u liku sunčanog djeteta, rađa iz *biljke*, поближе rečeno iz lotosa; ili se postanje svijeta vezuje za *životinju* ili *pticu*, tačnije za kravu ili feniksa; ili svijet nastaje iz *jajeta* što ga je snio Veliki gakač, bog zemlje Geb.

Opisani nazor o postanju svijeta ne pruža ni elementarne oblike spekulativne misli koja se u kosmološkoj misli drevnog Bliskog istoka začinje kad se postanje svijeta stalo razumijevati kao rođenje od *iskonskog para roditelja*, obično od boga i boginje.

U kosmogoniji drevnog Egipta takav par božanskih roditelja čine Šu – svijetli zračni prostor, odnosno toplina i svjetlost – i Tefnut, simbol životvorne vode, odnosno vlage u zemlji. Oni izrođuju Geb i Nut, Zemlju i Nebo, ovi pak epagomenska počela Ozirisa i Izidu, Setha i Neftidu, kojima se svagda pridružuje Horus-pa-herdu, Horus-dijete, kao kvintesencija.

U kosmogoniji drevnog Sumera takav par sačinjavaju An i Ki, Nebo i Zemlja, dva temeljna kosmotvorna elementa. Iz njihove ljubavne veze rađaju se dva osnovna činioca terestralnog života: *lil*, svijetli zračni prostor, svjetlost, zrak, kosmotvorni Eter oličen u bogu En-lilu, i slatke vode na nebu i u zemlji oličene u bogu En-Ki, odnosno Ea-i.

U kosmogoniji starih Helena, da napravimo malu digresiju, takav božanski par jesu Uran i Gea, Nebo i Zemlja, iz čijeg se ljubavnog zagrljaja rađaju Titani, Kiklopi i Orijaši, koji čine temelj pojavnog svijeta s njegovom omudrenošću i harmonijom.

Posljednje utjelovljuju Titanke Mnemosine, kao oličenje svjetsnog djelovanja, umne sile u prirodi, i Temida, personifikacija reda, poretka i harmonije kosmičkih elemenata²¹.

Viši stepen spekulativne misli u kosmogoniji drevnog Bliskog istoka postignut je onda kad se stvaranje svijeta stalo razumijevati kao djelo, odnosno rođenje *jednog od roditelja* – boga ili boginje.

U kosmogoniji starih Egipćana tu ulogu ima bog Atum, odnosno Atum-Ra koji, izronivši u vidu otočića iz primordijalnih voda zvanih Nu, počinje stvaranje na prvobitnoj humci, otočiću – tom središtu generativnih potencija sa kojeg je potekla vidljiva realizacija i supstancijalizacija vitalnih počela začetih u Amonu, Apsolutnom biću.

U kosmogoniji drevnih Sumerana tu funkciju vrši vrhovni bog An, koji počinje stvaranje bogova, kao oličenja elementarnih sila, stihija, na kosmičkoj planini izronuloj iz prvobitnih voda Kuru u vidu združenih Neba i Zemlje.

Primjetit nam je da ovaj stupanj stvaranja – za razliku od prva dva, po kojima svijet nastaje na materijalan način, što stoji u tije-
snoj vezi s biomorfnom, fizičkom predstavom o postanju svijeta – stoji između biomorfne i logomorfne predstave o postanju, jer

²¹ Dok je Hesiod, ostajući u sferi mita i mitoloških predodžbi, porijeklo harmonije i sredenosti kosmičkih sila u svojoj *Teogoniji* pripisao bogovima, dotle je pitanje porijekla harmonije, uređenosti pojavnog svijeta, kao i pitanje međusobno usklađenih elementarnih, obogotvorenih sila Prirode – koju su, kako drevni Heleni, tako i stari Sumerani, Akadani, Vavilonjani i Egipćani zamišljali i razumjevali kao jedinstvenu cjelinu u vremenu i prostoru, to jest kao tò êv jedno, po vremenskoj i prostornoj neprolaznosti i nepromjenjivosti, imanentnosti, o čemu nam upravo govore Hesiodova *Teogonija* i *An-Anum* – bio središnji problem mislilaca drevnog Bliskog istoka i stare Helade, posebno jonskih kosmologa Talete, Anaksimena, Anaksimandra te Empedokla, Anaksagore i drugih.

Atum-Ra božanstva začeta u njegovoj misli donosi na svijet tjelesnim putem. On, naime, bogove Šu i Tefnut donosi na svijet uz pomoć usta.

Najviši stupanj spekulativne misli u kosmogoniji narodâ drevnog Bliskog istoka, ostvaren je onda kad se stvaranje, postanje svijeta stalo razumijevati kao *duhovni akt*. Po tome nazoru o postanju svijeta bogovi-tvorci – kao što su u Egiptu Ra i Ptah; u Mesopotamiji Marduk; u hrišćanstvu vrhovni bog čije ime glasi *Jahve ašer jihve*, Ja sam onaj koji jest – svojom tvornom Riječju prizivaju u vidljivo postanje u njihovom duhu misaono začeti svijet. Drugim riječima, po ovome se nazoru čin stvaranja odvija uz pomoć Logosa, što će reći da svijet bogova i ljudi nastaje na božansku zapovijest.

Rečeno se razabire iz gore navedenog memfijskog misterija i iz početnih redova *Biblije*, odnosno iz *Geneze*, po kojoj svijet nastaje na Božju tvornu Riječ: *fiat mundus*²²!

Iz ovoga proizlazi da u kosmogonijskoj misli drevnog Bliskog istoka *počelo svijeta* može biti *materijalne* ili *duhovne* prirode, odnosno da svijet može postati fizičkim ili duhovnim putem.

²² Kad, međutim, vrhovni hrišćanski bog, ili pak bog En-Ki u mitološkom predanju *En-Ki i Sumer – Uređenje zemlje i njezinih kulturnih procesa*, ili boginja Nin-hursag, u mitološkoj poemi *En-Ki i Nin-hursag*, kažu *rođenje dadoh*, odnosno *neka bude*, to nije samo duhovni akt stvaranja, odnosno sam proces stvaranja, već je to i akt podvajanja boga kao duhovnog bića od svijeta koga dovodi u postanje, čin koji služi očitovanju moći njegova Tvorca.

Riječju, to je čin razdvajanja subjekta od objekta, Tvorca od stvorenog, duha od materije. To je nesumnjivo jedan od bitnih argumenata da su drevni Egipćani i Mesopotamljani, skoro prije četiri i po tisućljeća, poznavali i svijet čiste misli, apstrakcije i spekulacije; da su poznavali logomorfne, a ne samo tehnomorfne i materijalne predodžbe o postanju svijeta, što im se često neargumentovano odricalo i još uvijek, nažalost, odriče.

U materijalna, fizička počela idu biljke, životinje, ptice i prvobitne vode, kao što su Hubur, Nu i Okéanos, kojima pridružujemo boga Khnum-a iz Elefantine koji svijet stvara na lončarskom kolu.

Uz materijalna počela vezuje se biomorfna i tehnomorfna predstava o postanju svijeta.

U duhovna počela svijeta idu pojedina božanstva i tvorna Misao, odnosno tvorna Riječ, kamo idu Atum-Ra, hrišćanski vrhovni bog, Hu i Sia, Mummu i Mê, Enem i Amatu – tvorna Riječ i tvorna Misao kod drevnih Egipćana, Sumerana i Vavilonjana, s čime u tijesnoj vezi stoji logomorfna predstava o postanju svijeta.

Kosmički principi postanja i opstojnosti universuma i njihova obogotvorenost

Budući da je *Enuma eliš*, kao teogonijski ep *sui generis*, poput većine teogonija drevnog Bliskog istoka i stare Helade, u svojoj bitnosti kosmogonijski ep, što će reći da božanstva što ih u njemu susrećemo utjelovljuju elementarne kosmičke sile, reći nam je dvije-tri o kosmičkim principima postanja i opstojnosti.

Temeljni princip postanja i opstojnosti kosmosa jeste počelo *bezvremenosti*, odnosno vječnosti koji se, oponiran zemaljskim, što će reći prolaznim stvarima može nazvati i principom *besmrtnosti*.

Princip bezvremenosti dijalektički je suprotstavljen principu *vremenosti*, odnosno prolaznosti koji se, za razliku od principa *bezvremenosti* što se odnosi na božanske, neprolazne i bezvremene stvari, odnosi na zemaljske, prolazne, vremenom obuhvaćene, slabo postojeće stvari.

Kao što vremensko, prolazno proističe iz bezvremenskog, neprolaznog, tako i princip *vremenskog* proističe iz principa *bezvremenskog*.

Princip pak *bezvremenosti* i princip *vremenosti*, kao čisto metafizički principi, jesu korelativi temeljnog metafizičko-kosmičkog principa *vremena*.

Osim toga, dva navedena principa su uzrok i osnova postanja i opstojnosti *objektivnim*, kosmičkim principima, koji u odnosu na metafizičke stoje stepenicu niže i vezani su za pojavni svijet.

Osnovni *objektivni* princip jest princip *izviranja*, hoću reći princip postanja i bivstvovanja suprotstavljen principu *uviranja*, odnosno principu *prestajanja*, jedan i drugi budući fundamentalni principi terestralnog, čulima zamjetljiva života u universumu.

Korelativi principu *izviranja* i *uviranja* jesu principi nižega reda, odnosno temeljni *prirodni*, *htonski*, međusobno sučeljeni materijalni principi, tačnije elementi: *vatra* (oganj, toplota) uz koji ide atribut *suvo*, nasuprot *vodi* (vlagi) sa atributom *hladno*, te *zemlja* i *zrak* kao supstancijalni principi svekolikog života.

Objektivni, odnosno kosmički principi postanja i opstojnosti vezani za pojavni svijet korelativni su temeljnim počelima universuma – Nebu i Zemlji i s njima kod svih drevnih civilizacija smatrani bezvremenskim, neprolaznim, vječnim principima (čime su izjednačeni sa kosmičkim principima) suprotstavljeni zemaljskim, slabo postojanim stvarima.

Gotovo je suvišno dodavati da su metafizički principi *bezvremenosti* i *vremenosti* s njihovim korelativima, kao i objektivni, kosmički principi *uviranja* i *izviranja*, temeljni principi nizmjeničnog postajanja i prestajanja svega postajućeg u procesu bivstvovanja postojećeg u svemiru, što će reći vječnog dolaska i odlaska istog u svemiru.

Ove principe – što se duboko prožimaju i nadopunjuju s principom vremena, prostora i kretanja, kao i s njihovim korelativima bezvremenosti i mirovanja – kao pokretače i održavatelje vječnog kosmičkog života dobro su uočili drevni Sumerani, Akađani i Egipćani, izrazivši ih na slikovit i metaforičan način u mitovima koji govore o cikličnom rađanju i *umiranju* života u prirodi.

Takav je u Sumeru, mit o Dumuzi i boginji Inanni; u Vaviloniji, mit o Tammuzu i boginji Ištar; u Egiptu, mit o Ozirisu i boginji Izidi; u Kanaanu, odnosno Ugaritu, mit o Baal-Alijanu i boginji

Anat; u Siriji, mit o Adonaju i boginji Aštarti; kod Hetita, mit o Telepinu i boginji Kibeli itd.

Ovakav pogled na svijet, utemeljen i izgrađen na principu *suprotnosti* – kao temeljnom principu i uzročniku opstojnosti svih navedenih metafizičkih, kosmičkih i prirodnih principa – susreće se ne samo kod bliskoistočnih naroda već i kod drevnih Helena, što se dobro razabire iz naučavanja kako jonskih kosmologa tako i iz najranijih helenskih teogonija, kakva je, uzmimo, Hesiodova. Da bi, naime, nešto postalo i opstojalo nužna su dva suprotna počela – muško i žensko počelo, princip. Zato se u svim drevnim kosmogonijama kao počelo postanja susreće muški (Apsû, Atum, Okéanos) i ženski (Tiamat, Nu, Tetija) princip, počelo.

Princip *suprotnosti*, kao osnovni dijalektički princip postanja i opstojnosti u *Epu o stvaranju* očituje se u liku boga Apsû, muškog počela, oličenju Gornjih slatkih voda, i u liku boginje Tiamat, ženskog počela, kao oličenju Donjih slanah voda, što se razabire iz početnih stihova *Epa*.

Osim toga, princip *suprotnosti* susreće se i u naučavanju drevnih naturalnih, u biti dualističkih religija Bliskog istoka o vječnoj borbi sila Svijetla, kao simbola života, sa silama Tame, kao simbola uništenja koje se međusobno nadopunjuju i životno proživaju. Ovo nam zorno ilustruje u egipatskom panteonu borba Seth-a i Ozirisa, zmaja Apofisa i boga Ra-a, u mazdaizmu borba Ahrimana sa Ahura Mazdom; u helenskom panteonu borba Tifona i Zeusa; u sumerskom pak borba boga Ninurte sa Kur-om, gospodarom donjega svijeta itd²³.

²³ O principu suprotnosti govori i Empedokle, helenski filosof iz grada Akraganta sa Sicilije (oko 490-430).

Po njemu su temeljni principi opstojnosti pojavnog svijeta Ljubav i Mržnja koji, budući međusobno suprotstavljeni, *naizmjenično vladaju svijetom u kružnom vremenskom toku*, o čemu vidjeti H. Diels, *Fragmenti predsokrato-vaca* I, 26. 138-149 K., 112-118.

O *obogotvorenosti* kosmičkih počela ovom prilikom recimo toliko da su kod drevnih naroda bili obogotvoreni htonski principi zemlja i voda, vatra i zrak, kao četiri supstancijalna počela materijalnog svijeta, dok je od metafizičkih počela tu osobinu uživalo vrijeme.

Naučavanje jonskih kosmologa u svijetlu kosmološke misli drevnog Bliskog istoka

Jonski kosmolozi Talet, Anaksimenes, Anaksimandar i Heraklit Efešanin – porijeklom iz Male Azije, djeluju u šestom i u prvoj četvrtini petog stoljeća prije nove ere – odlikuju se slobodnim, religijskim pogledom nesputanim pristupom razmatranju kosmičkih pojava, jer ni po pozivu nisu bili predodređeni da se bave duhovnim stvarima.

Stojeći pod jakim uticajem naučavanja drevnog Bliskog istoka o postanju svijeta krenuli su vlastitim putem te su pitanje postanja universuma i čovjeka u njemu prenijeli iz oblasti religije i pjesničke imaginacije u oblast razuma.

Dok, naime, kosmogonijska mitološka predanja – opisujući slijed svetih, od bogova danih kosmotvornih zbivanja u koja smrtni čovjek ne smije dirati – ne podliježu nikakvoj raspravi, jer mit teži da bude prihvaćen kao takav, dotle jonski kosmolozi mitološka predanja o postanju kosmosa, i sam kosmos, podvrgavaju razumskom ispitivanju, pritom zasnivajući i donoseći vlastiti sud i teoriju o postanju kosmosa. To ukazuje da se u naučavanju jonskih kosmologa s kritičkom, filozofijskom mišlju rađa i razdvajanje duha od materije, subjekta od objekta.

Empedokle je, dakle, prvi helenski mislilac koji je na razgovjetan način izrazio dijalektičku osnovu zbivanja u svemiru, što će reći misao o naizmjeničnom postajanju i prestajanju, o kružnom bivstvovanju kosmičkog života, vječnom odlasku i dolasku istog u universumu, izraženog kroz četiri elementa: vodu, vatru, zrak i zemlju.

Drukčije rečeno, u njihovom naučavanju, pogledu na svijet, priroda i prirodne pojave nisu ravnopravan partner čovjeku, nisu „ti”, već „ono”, objekt razmatranja.

Prevlast duhovnog elementa nad prirodnim, rođena kod jonskih kosmologa, za razliku od istočnih naroda, kod kojih susrećemo jedinstvo duhovnog i prirodnog elementa, duha i materije, što je odlika i drevnih Helena doklasičnog i klasičnog perioda (od VIII. do V. stoljeća) imala je za posljedicu da je duh drevnih Helena prirodu, materiju (hýle), ne samo podredio sebi, već je istu i uobličio u red, sklad, kosmos, i na kraju u ljepotu, kao najviši ideal ljudskog življenja. Kako je taj ideal vremenom prerastao u svijest, u misao o skladu svega postojećeg u prirodi i ljudskom životu – što je imalo za posljedicu da se svijest stala promatrati kao opštost svijeta po sebi i za sebe, a to pak dovelo do uobličavanja te i takve svijesti u moralne maksime i zakone – to se nesumnjivo može prihvatiti kao postulat da je helenska svijest, što će reći nazor o životu makrokosma i mikrokosma, ravna nazoru o uređenosti, ljepoti universuma. Odatle, još od vremena jonskih kosmologa, i potiče helenska težnja da se postanje elementarnih sila prirode, odnosno one same dovedu u razuman poredak, sustav, takav poredak protežući i na svijet bogova.

To je razlog zašto u najranijim teogonijama drevnih Helena, Homerovoj i Hesiodovoj, u samom početku sređivanja njihove misli susrećemo teomahije, borbu bogova kao oličenja elementarnih kosmičkih sila, pri čemu na koncu dolazi do pobjede Zeusa, hoću reći Jednoga, Duha nad Haosom, razobručenošću što ju oličavahu Titani na čelu sa Tifonom i drugim čudovištima, kao što su storuki Orijaši itd.

Riječju, dolazi do pobjede intelekta, kao načela dobra, nad osjećanjima, kao simbola prirodnog i načela zla. Pri tome dolazi do nagodbe razuma s osjećanjima, kao simbola prirodnog u čovjeku, do nagodbe duhovnog u prirodnom, kao osnovi uređenog svijeta u kojem osjećanja uvijek teže da nadvladaju duhovno,

razum kao osnov postanja i opstojnosti kako makrokosma tako i mikrokosma. To dalje ukazuje da načelo duhovnog preovlađuje nad načelom prirodnog kroz koje duhovno emanira, ne uspijevajući da se u potpunosti otrgne od prirodnog i stvori svoj duhovni svijet, svijet ideja kao duhovnog bića. No, vratimo se jonskim kosmolozima!

Slika postanja svijeta što nam se očituje iz fragmentarno očuvanih izvještaja o kosmogonijskim naučavanjima jonskih kosmologa Taleta, Anaksimandra, Anaksimena i Heraklita Efešanina, budući pod jakim uticajem prirodne filosofije drevnih Vavilonjana, odlikuje se nadahnutom, intuitivnom, još uvijek mitotvornom vizijom o postanju svijeta, vizijom u kojoj nedostaje empirijsko i racionalističko promatranje i kritičko ocjenjivanje razumske povezanosti pojavnog svijeta. To ukazuje da se jonski kosmolozi nisu oslobodili mitskih teogonija i da nisu na pitanja o postanju kosmosa odgovarali „naučnom teorijom i naučnim promatranjem²⁴“, jer su i oni djeca svoga, još uvijek mitskog vremena. Ako se, naime, prirodna filosofija, odnosno prirodni filosofi, gdje spadaju jonski kosmolozi, odlikuju time da im misao ostaje u domenu prirode (koja čini alfu i omegu njihova umovanja) a ne u domenu logičkih pojmova, što je odlika čisto racionalističkog filosofijskog umovanja o spoznajnim principima razuma, čiste logike, onda je više no deplasi-rano govoriti o jonskim kosmolozima kao o osnivačima jonske znanosti i filosofije, još manje kao o tvorcima evropske znanosti i filosofije uopšte, kao što to čini akademik Miloš Đurić u navedenom djelu.

Glavna zasluga jonskih kosmologa, kao utemeljitelja evropske filosofijske misli, sastoji se u tome što su oni u njezinoj povijesti prvi stali da u prirodi odvajaju dušu od tijela, subjekt od objekta, što i jeste prvi korak ka razilaženju s mitskim,

²⁴ Usp. Dr Miloš Đurić, *Istorija helenske književnosti 2*, Beograd, 1972, str. 472.

intuitivnim načinom razmišljanja, koji u prirodi ne razlikuje dušu od tijela, subjekt od objekta.

Iz toga proizlazi da nije tačna tvrdnja dr-a Miloša Đurića da jonski kosmolozi u prirodi „nisu odvajali dušu od tijela“ (ibidem), kao što nije tačna ni njegova tvrdnja da su oni, konkretno Talet, prapupstanciju smatrali nepromjenjivom, jer je baš oni, u pogledu forme i sadržaja, smatraju promjenjivom, s razlogom što u suprotnom iz nje ne bi moglo sve nastajati i u nju se vraćati.

Osim toga, nužno je istaći da jonski kosmolozi i nisu tragali za prapupstancijom iz koje je sve nastalo, „iz čega sve proizlazi“, kao što to na str. 473, citiranog djela, tvrdi Miloš Đurić, već su oni tragali za *arkhé*, ne kao za prapočelom, prapupstancijom iz koga je sve proizišlo, nastalo, već kao za supstratom, kao za održavajućim načelom, trajnim elementom postanja i opstojnosti postalog. Ukratko, tragali su za stalnim prapupstancijom kao materijalnim, a ne božanskim obdržavateljem; za *arkhé* kao za načelom koje održava postojeće i bivstvuje u prirodi, samo budući ne samo promjenjivo već, štaviše, i neodređeno. Upravo to susrećemo u Anaksimenu naučavanju o *zraku* i Anaksimandrovu o *ápeironu*, beskonačnom, o kojem Anaksimandar kaže: „Počelo svega jeste *ápeiron*... gdje je svemu postojećem proishodište, tu mu je po nužnosti i uhodište, jer sve postojeće jedno drugomu, po nužnom vremenskom slijedu događanja daje zadovoljštinu²⁵.“

Iz gore rečenog o jonskim kosmolozima proizlazi da su oni prvi u povijesti evropske filozofijske misli doprli do racionalističkog razlikovanja subjekta i objekta, duha i materije i na temelju toga razvili svoje, uslovno rečeno, materijalističko tumačenje, teoriju zasnovanu na principu analogije; teoriju koja

²⁵ Skoro istovjetno gledište o *arkhé* susreće se i u teogonijsko-kosmogonijskim naučavanjima drevnog Bliskog istoka, konkretno u *Epu o stvaranju*, u kojemu se kao *arkhé*, prapupstancija, pojavljuje slatka (Apsû) i slana (Tiamat) voda.

Osim toga, zar bog-tvorac Marduk od tijela boginje Tiamat nije načinio nebo i zemlju kao trajni element postanja i opstojnosti?

se odlikovala revolucionarnim odbacivanjem vjerskog tumačenja u oblasti uočenih pojava, pritom poimajući universum kao razumljivu, mišlju i harmonijom prožetu cjelinu. Oni su se, uz to, u svojem naučavanju o prirodi odlikovali strastvenom dosljednošću u dokazivanju svojih teorijskih postavki bez obzira na činjenično stanje u pojavnom svijetu. Jedno i drugo je bilo odlika slobodne misli koja u pogledu pitanja o postanju svijeta, u odnosu na bliskoistočnu misao, predstavlja viši stupanj spekulativne misli.

Ukratko, jonski kosmolozi odlikuju se intuitivnom spoznajom počela svijeta, smatrajući ga objektivnim i promjenjivim, a ne subjektivnim i nepromjenjivim, obogotvorenim počelom, po čemu se oštro razilaze s bliskoistočnom mišlju po kojoj je počelo, prazvor svijeta, božanstvo.